

Бондар Т. І.
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії
Київського університету ім. Бориса Грінченка

ЛОГІКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИЙОМИ МАНІПУЛЮВАННЯ ІСТОРИЧНОЮ ПАМ'ЯТТЮ

Анотація. Історична пам'ять є одним із найважливіших чинників, здатних впливати на формування етнічної ідентифікації, яка є частиною процесу соціалізації особистості. Пам'ять про історію свого народу є досить потужним об'єднуючим чинником представників того чи іншого етносу. Ймовірна загроза руйнування існуючої культурної ідентичності викликає потребу в збереженні цілісності вітчизняного духовного простору.

Еліти та соціальні групи, вирішуючи ті чи інші завдання, задовольняючи певні запити суспільства, визначають концепцію пам'яті про минуле, роблячи певні акценти на подіях чи персоналіях, що сприяють легітимації політичної, соціально-економічної ситуації в суспільстві. При цьому використовуються різноманітні маніпулятивні методики, зокрема софістика. Мета статті – розкрити основні логіко-методологічні прийоми маніпулювання історичною пам'яттю та вироблення конкретних засобів протидії технологіям, спрямованим на маніпуляцію суспільною думкою.

Ключові слова: історична свідомість, історична пам'ять, маніпуляція, логічні прийоми, риторика, культура мислення.

Українське суспільство перебуває в стані інтенсивного пошуку шляхів збереження власної культурної ідентичності при одночасному пошуку можливостей інтеграції в світовий соціокультурний простір. Однак ніяке раціональне цілепокладання, ніяке соціокультурне проектування і прогнозування неможливі без ясного усвідомлення того, яким чином здійснюється детермінація культури історичною свідомістю, які можливості і перспективи культурного будівництва існують в історично детермінованому соціумі.

Для українського суспільства нині залишається актуальною тема відродження забутих сторінок вітчизняної історії, тобто повернення йому історичної пам'яті. До того ж, найсуперечливіші сторінки історії досить часто виступають об'єктом гострих політичних дискусій. Через це минуле й надалі є фактором, а іноді й інструментом роз'єднання суспільства, політичних маніпуляцій, тож існує по-

треба об'єднання конфліктних моментів спільної історії у пам'яті сучасників.

Актуальності проблемам, пов'язаним з історичною свідомістю, зокрема з історичною пам'яттю, додає прискорена динаміка трансформації історичної свідомості, яка зазнає інтенсивного впливу, зокрема, з боку інтенсифікації інформаційних потоків.

Ще однією підставою для актуалізації даної проблематики є потреба в збереженні цілісності вітчизняного духовного простору, вироблення в суспільстві стійкого імунітету проти ймовірної загрози руйнування існуючої культурної ідентичності, що може призвести до найсерйозніших втрат в суспільному розвитку.

Знання про минуле забезпечують передачу моральних та ідейних цінностей, а також орієнтацію в історичному часі і соціальному просторі. В цьому і полягає значення історичної свідомості, що являється потужним регулятором суспільного життя. В сучасний період розвитку суспільства, коли очевидно є його моральна криза, історичний досвід є необхідним в практиці формування ціннісних пріоритетів суспільства, особливо молодого покоління. Історична пам'ять є основним способом ідентифікації і орієнтації суспільства і особистості.

Впливаючи на пам'ять про минуле, ми безпосередньо впливаємо на ідентичність. У процесі соціалізації індивід формує цілий комплекс ідентичностей, таким чином даючи собі відповідь на питання «хто є я». Одна з цих ідентичностей – етнічна, що представляє собою усвідомлення своєї приналежності до тієї чи іншої етнічної групи. Сама ж етнічна ідентичність є одночасне переживання своєї приналежності до однієї етнічних спільнот або груп при відокремленні від інших [10].

Проблемам, пов'язаним з історичною пам'яттю, присвячено багато фундаментальних наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Так, наприклад, в роботах В. Артюха, В. Вашкевича, Ж.Тощенко, І. Савельєвої, А.Полетаєва, М.Хальбакса та інших здійснюється аналіз поняття «пам'ять», «історична пам'ять», «колективна свідомість», «історична свідомість»; в дослідженнях О. Томаченка, П. Вербицької, С. Драновської,

О. Удода і ряду інших авторів проводиться дослідження історичної пам'яті у проекції на завдання історичної освіти. Питання філософсько-теоретичного осмислення ключових аспектів історичної пам'яті присвячені праці П. Рикьора, П. Хаттона, Н.Копосова. Однак деякі аспекти, пов'язані з історичною пам'яттю, залишаються поза увагою науковців, або ж ця увага є досить незначною.

Мета статті – розкрити основні логіко-методологічні прийоми маніпулювання історичною пам'яттю та вироблення конкретних засобів протидії технологіям, спрямованим на маніпуляцію суспільною думкою.

Оксфордський словник англійської мови трактує маніпуляцію як «акт на людей або управління ними зі спритністю, особливо із зневажливим підтекстом, як приховане управління або обробку» Таким чином, термін «маніпуляція» є метафора і вживається в переносному сенсі: спритність рук у поведінці з речами. Виданий в 1969 р. в Нью-Йорку «Сучасний словник соціології» визначає маніпуляцію як «вид застосування влади, при якому той, хто володіє нею, впливає на поведінку інших, не розкриваючи характер поведінки, якої він від них очікує» [Цит.по 6, с. 28].

По суті, ідеологічна обробка населення базується на підміні помилковими, спотвореними образами справжньої дійсності, сучасної чи минулої. В софістиці були розроблені, застосовувалися, а також надалі розробляються і застосовуються різноманітні прийоми маніпулювання свідомістю, в тому числі і історичною, що включає в себе історичну пам'ять, прийоми, які можна назвати інтелектуальним шахрайством, як от: гра на багатозначності, оперування неточними визначеннями і метафорами, навмисне порушення логічних правил, законів мислення, парадокси, гіпостазування та ін. В межах однієї статті розглянути всі їх неможливо. Тому ми зупинимось лише на окремих із них, що, на наш погляд, використовуються для маніпулювання історичною пам'яттю найчастіше. І це стосується не лише української історії. Це загальна проблема.

Ще за умов розвитку давньогрецької демократії закономірно відбувається усвідомлення мови як механізму переконуючого впливу. Протагор, що заговорив про слово як про «великого володаря», піднімає одну з найбільш актуальних на сьогоднішній день проблем – проблему мови і влади. У софістичному дискурсі проявляється енкратична (владна) спрямованість мови, переконати – значить підкорити собі співрозмовника, мова стає засобом перемоги над партнером. Для логіків мистецтво переконання цікаве перш за все своїм раціональним ядром – доказом і аргументацією. Тому останнім часом і спостерігається підвищена увага до теорії

аргументації як методології переконання.

Софістика доповнює логіку як самостійна мовна практика, що являє собою один з риторичних підходів до аргументації. Аргументація софістів звернена в першу чергу до глядача («епідейктичний вид красномовства»), а її мета – справити враження. Як наслідок, софістичний дискурс спирається і на логічно-послідовну аргументацію, і на дуже підступні тактичні прийоми. Софісти включають до практики переконання провокаційні міркування на довільно вибраних альтернативах, перериви в логіці, свідомо некоректно використовуються логічні і семантичні правила, що призводять до парадоксів і неоднозначності.

Софістика відзначається широким використанням пізнавальних прийомів, які виключаються з простору логіки. Багатозначність, неточність визначення, «туманна» і «темна» мова, безглузде (нонсенс), абсурд, доведені до надмірності художні тропи, метонімії, окказіональність, перебільшення, гіпостазування – всі ці прийоми в логіці розглядаються як помилки або «пастки мови», але займають важливе місце в софістиці [7].

Якщо для класичної логіки важливо усунути невизначеність, де це можливо, вдаючись до дотримання термінологічної конвенції, то для софістики важлива багатозначність і свобода у використанні слів. І ця особливість софістики широко використовується як засіб впливу на масову свідомість, оскільки широкі маси народу підпорядковуються насамперед силі усного слова. Маніпулятивні можливості мови експлуатуються і в ідеологічній боротьбі і в політичній пропаганді, Гра на багатозначності – один із найпоширеніших софістичних прийомів.

Багатозначність містить в собі потенціальну можливість логічної помилки і порушує принцип тотожності. Арістотель у праці «Про софістичні спростування» докладно аналізує варіанти софістичної гри на багатозначності. Розглядаючи прийоми софістів, він переслідує цілком зрозумілу мету: структуруючи і детально аналізуючи промову противника, ти будеш до неї підготовлений і зможеш уникнути тих установок і ситуацій, в які тебе, використовуючи конкретну техніку, намагаються поставити [1, с. 571-572]. Мова як система являє собою один з можливих способів концептуалізації, усвідомлення і розуміння дійсності. Поняття, виражене словом, може викликати почуття або емоції. Емотивний компонент видно більш менш виразно, якщо взяти два або більше слів, що відносяться до одного і того ж об'єкту, але активізують зовсім різні емоції. Створити позитивне чи негативне враження про ту чи іншу людину, країну, партію, предмет чи явище допомагають оціночні поняття, виражені відповідними словами. Проілюструвати це можна

прикладами. Так, у сучасній Україні склалася досить складна ситуація, що призвела до появи так званих непідконтрольних територій, жителів яких іноді називають сепаратистами, не зважаючи на те, що не з власної волі вони опинилися в подібній ситуації. Мовний ярлик може багато що сказати про те, як ми сприймаємо і розуміємо цю роль, або точніше, якої інтерпретації цієї ролі чекають від нас ті, хто має владу управляти присвоєнням найменувань, а отже, і нашим розумінням.

Акт номінації, супроводжуваний у зв'язку з вибором мовних засобів деякими схвальними або несхвальними обертонами, – це улюблений пропагандистський прийом і зразок вищої витонченості в мистецтві брехні.

Безпорадність, що виникає у нас в результаті цього, і змусила, очевидно, політичних коментаторів зосередити свою увагу на брехні, поєднаній з номінацією. Генрі Стіл Коммаджер звинувачує адміністрацію Р. Ніксона в тому, що вона замінила Велику Брехню безліччю дрібніших обманів. «Псування мови – це спеціальна форма обману, яку нинішня адміністрація за допомогою своїх ставлеників на Медісон-авеню довела до високого рівня досконалості. Так, бомбардування стають «захисною реакцією», особливо точні бомбардування – «хірургічними ударами», концентраційні табори – «центрами умиротворення» або «таборами біженців»...Бомби, що лягли далеко від цілі, суть «перевитрачені боєприпаси», а якщо ці бомби накрили селища на вашій же території, то це і є всього лише «вогонь по своїй території». Розбомблений будинок автоматично стає «військовим об'єктом» [Цит. по: 2, с. 35].

Значна частина логічних помилок, а отже, і софізмів, пов'язана з порушенням законів мислення, особливо закону достатньої підстави. Помилка «після цього,отже, з причини цього» виникає тоді, коли просту послідовність подій у часі розглядають як події, пов'язані між собою причиннонаслідковим зв'язком. Часто цей прийом використовується у спробах формувати і змінювати історичну свідомість і історичну пам'ять народу, переконуючи народ у його меншовартості, формувати цю історичну пам'ять відповідно до мети інших держав. За основну причину визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького іноді намагаються видати той факт, що у самого Б.Хмельницького поляками було відібрано хутір та викрадено кохану жінку. Так, наприклад, О. Бузина писав з цього приводу: «Якби поляки не відібрали у хазяйновитого Богдана його хутора з карасями та баби, ні за що б він не заступився за права співвітчизників» [3, с. 154]. Однак, як підкреслює відомий історик Ю. Джеджула, в історичних джеделах збереглася згадка про те, що видатний укра-

їнський просвітитель, митрополит-філософ Петро Могила благословив Богдана Хмельницького на боротьбу за волю українського народу. Тривалий час ця згадка здавалася малоімовірною, позаяк тоді належало б визнати, що таємна підготовка до Визвольної війни велася задовго до її початку, адже Петро Могила помер у ніч на 1 січня 1647 року. Однак архівна знахідка українського пошуковця Юрія Мицика розвіяла ці сумніви. Було виявлено лист турецького султана до Богдана Хмельницького, датованого літом 1647 року, в якому повелитель Великої Порти дякував козакам за отримані відомості і обіцяв свою підтримку [5, с. 17]. Це – один з яскравих прикладів використання софістичної помилки «після цього, отже, з причини цього».

Досить часто експлуатується і такий софістичний прийом як «передбачення підстави», або, як ще його називають, «випередження підстави». Так у 2003 році представники США обґрунтовували необхідність введення коаліційних сил в Ірак. Вони говорили, не підтверджуючи свої слова фактами, про наявність у Саддама Хусейна зброї масового ураження. Природно, ніякої ядерної або бактеріологічної зброї в Іраку згодом не знайшли, але це було вже й не важливо – помилка *Petitio principii* (передбачення підстави) відкрила можливість для зміни авторитарного політичного режиму [8].

Досить розповсюдженим софістичним прийомом і в ідеологічній, міжпартійній боротьбі та інформаційно-психологічних війнах між окремими державами є «підміна тези». Замість того, щоб доводити свою власну правоту, у справжніх чи вигаданих гріхах вони звинувачують своїх супротивників. Такий прийом, як «від сказаного щодо частини до сказаного стосовно цілого» експлуатувався для створення певного негативного образу цілих народів раніше і використовується в даний час. Гітлерівська пропаганда, спекулюючи на негативних рисах діяльності чи моралі окремих представників єврейського народу, ці негативні риси приписувала всім представникам даної нації, забуваючи про відомих вчених, діячів культури, мистецтва та ін. В наш час нерідко представники арабського світу ототожнюються з терористами, негативні риси окремих злочинців поширюються на весь народ з метою викликати негативне ставлення до нього громадськості.

Подібні прийоми досить часто використовуються для створення образу ворога і розпалювання міжнаціональної ворожнечі між українським і польським народами, українським і російським народом. При цьому дії тих чи інших урядів як Речі Посполитої, так і Російської імперії, те зло, яке було спричинене українському народу представниками правлячих класів приписується народу в цілому, незважаючи на те, що, наприклад, передо-

ві діячі цих країн засуджували дії їх урядів, підтримували бодай морально народ України, даючи високу оцінку нашим героям-захисникам, виражаючи захоплення моральними рисами нашого народу, незламністю його духу, прагненням до свободи будь-якою ціною.

Так, наприклад, відомий поет-декабрист Кіндрат Рилєєв проявляв значну зацікавленість історією українського народу, про що свідчать його поеми «Наливайко», «Богдан Хмельницький», «Войнаровський». В поемі «Наливайко» він оспівує відомого ватажка повстання українського народу проти польських поневолювачів Северина Наливайка. К.Рилєєв змальовує його героєм, що приносить себе в жертву у боротьбі за свободу рідного краю, героєм, що свідомо йде на смерть заради звільнення вітчизни від її катів:

«Мне ад – Україну зреть в неволе,
Ее свободной видеть – рай!..» [9, с. 146].

Хтось може заперечити, що, кінцевим результатом боротьби і С.Наливайка, і Б.Хмельницького стало звільнення від гніту Речі Посполитої і возз'єднання України з Росією, і тому для російського поета вони – герої-визволителі. Але суперечить такій думці образ Івана Мазепи в поемі «Войнаровський», який, навпаки, намагався вирвати Україну із лап Петра I. Не зрадником, а героєм, хоча і в дещо зауальованій формі, устами Андрія Войнаровського, зображує поет Івана Мазепу, який вважав свій перехід на бік шведів боротьбою за свободу України:

«...Уж близок час, близка борьба,
Борьба свободы с самовластьем!» [9, с. 122].

Ця ж думка продовжується і в описі поховання І. Мазепи:

«Козак и швед равно рыдали;
Я шел, как тень, в кругу друзей.
О странник! Все предузнавали,
Что мы с Мазепой погребали
Свободу родины своей» [9, с. 128-129].

Із співчуттям і захопленням пише про український народ і відомий російський поет М. Лермонтов у вірші «На светские цепи...».

Сучасні події в Україні вкотре підтверджують маніпулятивну роль прийому «від сказаного щодо частини до сказаного стосовно цілого». Агресію щодо України, спровоковану урядом Російської федерації, деякі політики і громадські діячі намагаються представити як злочин, що скоюється всім народом, і на цій підставі обірвати навіть культурні

зв'язки з Росією, перешкоджаючи доступу нашого населення до культури сусідньої країни, мови, мистецтва.

Маніпуляції історичною пам'яттю спрямовані на формування переконань щодо тих чи інших історичних подій чи особистостей. Вихідною і необхідною ланкою будь-якого переконання, незалежно від його глибини і спрямованості, є наявність певних концепцій. Однак така інформація автоматично не стає переконанням. Вона повинна збагатитися емоційно-вольовим та ціннісним (оціночним) ставленням особистості до закладеного в ній змісту, щоб перетворитися в систему життєвих установок та принципів діяльності.

Людський мозок влаштований так, що краще сприймає інформацію через художні образи, ніж через наукові викладки. Адже письменник не просто передає інформацію: твори класиків мають величезну силу впливу на людську душу, здатні викликати ті чи інші почуття, змушують думати про власне життя, іноді навіть переглядати свій світогляд [4]. Використання образної функції мови є одним із найсильніших засобів емоційного впливу на слухача. Відомий медик і педагог М.І. Пирогов вважав дар слова єдиним і неозціненним засобом проникати значно глибше зовнішніх почуттів за його здатність створювати наочні образи.

Особлива роль у формуванні художнього образу як засобу впливу на емоційний стан людини та чинника формування її переконань належить художньому тексту зокрема і художній літературі взагалі. Ідея, втілена в художніх образах, справляє величезний виховний вплив, переконує, вселяє ті чи інші почуття. І тому художня література відіграє найважливішу роль у суспільно-політичному житті. Якщо навіть письменник не усвідомлює себе проповідником певних ідей, його твори об'єктивно укладають ці ідеї і стають виховним чинником.

Ми часто чуємо останнім часом про необхідність патріотичного виховання молоді, про відсутність патріотизму у суспільстві. Ліквідувати наявні недоліки у патріотичному вихованні намагаються шляхом більш детального вивчення вітчизняної історії. Чи ж допоможуть у вихованні любові до батьківщини і готовності до самопожертви заради її блага сухі факти про те, коли і як князували ті чи інші князі, які відбулися війни, хто і з якими втратами здобув перемогу. Навряд чи можна подібним чином досягти бажаного ефекту. А от читаючи історичні романи можна виховати почуття патріотизму.

Проблема маніпулювання свідомістю мас, зокрема історичною пам'яттю, як знаряддя впливу на їх розум та волю і відповідно спрямування їх дій у потрібному маніпуляторам напрямку складна і багатоаспектна. Дослідження її не може обме-

житися рамками однієї статті, тим більше, що нові умови суспільного життя несуть і новий стиль. Інформаційне суспільство вимагає високого рівня культури мислення населення, яка була б оперативною, забезпечувала б вміння орієнтуватися в потоках інформації, критично її оцінювати, аналізувати, обґрунтовувати власні думки і переконання. Важливу роль у протидії маніпуляціям історичною пам'яттю відіграє ґрунтовна логічна освіта та риторика, інтерес до якої зростає в сучасному світі, в зв'язку з бурхливим розвитком засобів масової інформації та комунікації. Оскільки ораторське мистецтво стає найдієвішим інструментом державної ідеології, маніпуляції громадською думкою і настроєм, а також процесом формування світогляду кожної особистості, то протидіяти маніпулятивному впливу на свідомість людини можна лише шляхом освітніх технологій, розвитку високого рівня критичного мислення, логічної культури, риторичною майстерністю. Поінформований – значить озброєний.

Результати аналізу використання логічних та методологічних прийомів маніпулювання історичною пам'яттю, викладені в даній статті, можуть бути використані в ідеологічній роботі, пропаганді, педагогічній діяльності та подальших дослідженнях проблем формування історичної свідомості.

Література:

1. Аристотель. О софистических опровержениях / Аристотель // Сочинения: в 4 т. Т. 2: Пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1984. – С. 533–594.
2. Болинджер Д. Истина – проблема лингвистическая / Д. Болинджер // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1987. – С. 23–44.
3. Бузина О. Тайная история Украины-Руси. 7-е изд., испр. и доп. / О. Бузина. – К.: Арий, 2011. – 384 с.
4. Вдовина Н. А. Роль художественной литературы в духовно-нравственном воспитании молодежи [Электронный ресурс] / Н. А. Вдовина // Доклад на III церковно-общественном форуме "Табьинские чтения" (г.Уфа, 29.10.2013). – Режим доступа: <http://www.eparhia-ufa.ru/libraries/publications/vdovina-na-rol-hudozhestvennoy-literatury-v-duhovno-nravstvennom-vozpitanii/>.
5. Деджула Ю. Таємна війна Богдана Хмельницького: Історико-документальна оповідь / Ю. Деджула. – К.: Молодь, 1995. – 224 с.
6. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М.: Изд-во: Эксмо, 2007. – 864 с.
7. Краснопольская А. П. Софистическая аргументация: идеал и методы / А. П. Краснопольская // Мысль. Ежегодник С.-Петербургского философского общества. – 2006. – № 6. – С. 121–132.
8. Кулик А. 10 логических ошибок нашего времени / А. Кулик // Зеркало недели. – № 42, 23 ноября 2012.
9. Рылеев К. Ф. Думы; Поэмы; Стихотворения; Проза / К. Ф. Рылеев. – М.: Худож. лит., 1993. – 303 с.
10. Стефаненко Т. Г. Етнопсихологія. Підручник для вузів / Т. Г. Стефаненко. – М.: Інститут психології РАН, «Академічний проект», 1999. – 320 с.

Бондарь Т. И. «Логико-методологические приемы манипулирования исторической памятью» – Стаття.

Аннотация. Историческая память является одним из важнейших факторов, способных влиять на формирование этнической идентификации, которая является частью процесса социализации личности. Память об истории своего народа является достаточно мощным объединяющим фактором представителей того или иного этноса. Вероятностная угроза разрушения существующей культурной идентичности вызывает потребность в сохранении целостности отечественного духовного пространства.

Элиты и социальные группы, решая те или иные задачи, удовлетворяя определенные запросы общества, определяют концепцию памяти о прошлом, делая определенные акценты на событиях или персоналиях, которые способствуют легитимации политической, социально-экономической ситуации в обществе. При этом используются различные манипулятивные методики, в частности софистика. Цель статьи – раскрыть основные логико-методологические приемы манипулирования исторической памятью и выработки конкретных средств противодействия технологиям, направленным на манипуляцию общественным мнением.

Ключевые слова: историческое сознание, историческая память, манипуляция, логические приемы, риторика, культура мышления.

Bondar T. I. Logical and methodological methods of manipulating historical memory – Article.

Summary. Historical memory is one of the most important factors that can influence the formation of ethnic identity, which is part of the process of socialization of the individual. The memory of the history of its people is a rather powerful unifying factor of the representatives of a particular ethnic group. The probable threat of the destruction of the existing cultural identity calls for the preservation of the integrity of the domestic spiritual space.

Elites and social groups, solving certain tasks, meeting certain demands of society, define the concept of memory of the past, making certain emphasis on events or personalities that contribute to the legitimization of the political, socio-economic situation in society. It uses a variety of manipulative techniques, including sophistry. The purpose of the paper is to reveal the main logical and methodological methods of manipulating historical memory and developing specific means of counteracting technologies aimed at manipulating public opinion.

Keywords: historical consciousness, historical memory, manipulation, logical principles, rhetoric, culture of thinking.